

„Szeresd összes ösztöneivel”

Gondolatok Cs. Szabó László szépprózájáról

„Elbeszéléseim valóban merőben mások, mint az esszék: mulatnom kell, menynyire elcsodálkoznak a gyanútlan olvasók, akik esszémhez szokva váratlanul tökéletesen különböző, új íróval, sőt emberrel találkoznak a később fölfedezett novellákban. Hogyan? Hát fegyelmezett racionalistánk, a következetes (s valószínűleg jégszívű) észlény szertelen indulatokra, gyöngéd ellágyulásra, lírikus hangvételre, értelemmel alig követhető álombeli kalandozásokra is képes?”¹ Ekképpen akarta látni és láttatni magát Cs. Szabó László – már alaposan benne járva a korban, hetvenhatodik évét taposva, afféle összegző konklúziót levonva. Esszéírói énjét a vallomás tanúsága szerint emocionálisan elválasztotta személyisége szépírói részétől. Mintha a „fegyelmezett racionalista” inkább volna fölvett magatartás, mint az érzelmeinek-vágyainak engedő novellista. Avagy a személyiség két oldala nyilatkozik meg más-más műfajokban?

Vegyünk elő egy másik önbemutatót abból az időszakból:

„Engem ne bilincseljenek egyetlen műfajhoz se, egyszerűen író vagyok, nem esszéista. Magamnak kiharított, állandó kísérleti területeim az elbeszélés, útirajz, vers, hangjáték és az esszé... Igaz, rengeteg esszét írtam, de vajon megtettem volna, ha idegen földön nem hajlik el a pálya? [...] Magyarországon élve a nyugati műveltséget próbáltam hazavinni... s már ott és akkor is a szubjektív esszé a tolmácsolás műformája. De párhuzamosan körülbelül ugyanannyi elbeszélést és kisregényt írtam... Külföldre szakadva... meghívott munkatársnak az Angol Rádió, s ezzel a sors egyoldalúan beleszólt egy írói pályába. Attól kezdve csak kulturális tolmács lehettem hazafelé.”²

Szerzői ambíciója tehát mindhárom műnemre kiterjedt. Az írói teljesség természetesen részének tekintette a lírát, az epikát és a drámát éppúgy, mint az egyéni nézőpontot – az objektivitást sem nélkülözhető – ismeretátadással vegyítő műveltség-közvetítést. A tolmácsoló szerepe – egyrészt az életben nagyon is valóságos, kikerülhetetlen egzisztenciális körülmény, hiszen elsősorban fordítóként alkalmazták munkahelyén. Mint az alkotói produktivitás jelölője, ismét

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

az önkép kettősségére hívja fel a figyelmet. A kultúrák közötti átjárás az esszé-író esetében követhető mozgás az anyanyelvi műveltség és a nyugat-európai, illetve a régi mediterrán között. Mindkettő saját azonossággal bír a közvetítő számára, ugyanakkor nincsenek egyensúlyban. Cs. Szabó a saját magyar kultúráját kívánta gazdagítani az idegen tartalmakkal – pillanatnyi kétségünk sem lehet efelől, hiszen kizárólag magyarul írt. Nem egy köztes helyzetű, a kiemelkedő alkotások és mély értelmű bölcsességek között szökellő kulturális identitást célzott meg, amely a kozmopolita magas műveltség éteri szféráiban érzi jól magát, onnan tekingetve alá a barbarizmus XX. századára, az egymással fenekedő nemzetekre. S még ha esetleg az az érzése támadhat is az olvasónak szövegeivel szembesülve, hogy a nyugati minta előtte jár a magyarnak, s feladatunk a minél alaposabb megismerés és elsajátítás, vagyis esetenként többet nyom a latba – a lelki haza mindig féltve őrzött s magyar.

A *kegyenc* című mű ennek a hűségnek a példázata. A történet 1588-ban játszódik Velencében. Hőse Erdélyből elszármazó, Szamos menti magyar kálvinista, kinek családját megölték Békés Gáspár hajdúi. Az Adriai-tenger mellékén latin- és görögkorrektorként dolgozik. Báthori Zsigmond fejedelem követe, Jósika István a városba érkezik, hogy pénzt és támogatást szerezzen ura hatalmi céljaihoz, a háborúhoz. A fiatal humanista elhatározza, hogy megöli a követet, „a fejedelem rossz szellemét”. Bár a merénylet nem sikerül, s az elkövetőjét börtönbe vetik és megkínózzák – tettét mégsem bánja meg. Az idő fordulatot hoz odahaza: új bölcs és tapasztalt fejedelem irányít, aki nagyurak helyett tanítókra bízta az országot. A béke, a művelődés és a békés munka eszménye igazolja a zsarnokölés lehetőségét. A személyes sérülés kárpótlásaként megmarad a hazáért való áldozat igazsága és méltósága – ha mégoly utópisztikus ez a világ, akkor is.

A „tolmácsolás” persze szerves része az írói teljességnek, de a közönség számára való előtérbe kerülése nem kívánt fejlemény az alkotónak. Jól érthető, miért: mert háttérbe szorítja a szépíró. Szerzői teljesség helyett a jó tollú szakember, a műveltség felkent papja látható – az érző, magát kifejezni és megmutatni akaró ember öntanúsítása árnyékban marad. Pedig mekkora roppant erudíció és mesterségbeli felkészültség munkál abban is! De hol marad az egyéni sors, a történelmi vetületben is releváns magyar hányattatástörténet, az emigráció, a bujdosás mint százados közös önképünk felmutatása?!

Némileg a háttérben.

Miért is mások az elbeszélések tehát, mint az esszék? Miért kér helyet a szépíró az esszéista mellett?

Az eredeztetés és a célképzet miatt! Míg utóbb említettek mindenekelőtt a kollektivitásra hatnak, az előbbiek az individualitásból fakadnak, és annak kifejezését tartják szem előtt.

Mit vagy kit érthetünk meg az elbeszélésekből? Létrehozójuk lelki alkatát, a véres és kegyetlen múlt század áldozatát, netán az ezekből következő poétikai sajátosságokat?

Igen, mindháromat, így együtt: az írói azonosságot. Ahogyan nyilván hasonlót az esszékben is. Azt a humanista ideált, azt a bildung-eszményt, amely az én kiteljesítésének ambícióját fogalmazta meg a maga számára. A saját belső fejlődés, a nemesedés, a legmagasabb szintre való törekvés ethosza tapintható e próza szövetében. Mintha csak a felvilágosodás filozófusának, August Wilhelm Humboldtnek a gondolatait követné: a művészi teremtés folyamatában az anyagot saját szellemének alakjára kívánja formálni, hogy általa is önmaga szabad és függetlenné válása érdekében tegyen. Műveltség, bölcsesség, erény – jelöli ki az ide vezető utat az Arisztotelészig visszavezethető antik hagyomány. Cs. Szabó László epikájában azonban az erény helyére többször valami felfoghatatlanul csodálatos, embertelenül isteni, magával ragadóan démonikus lép. A műveltség arisztokratizmusa eksztatikus arculatot ölthet, az apollóni racionalitást eltérítheti a dionüszoszi mámor – hogy stílszerűen fogalmazzak.

Első megközelítésben, javaslom, pillantsunk be az érzékeltetés Cs. Szabó-i műhelyébe!

A láttatás gyakran él a képalkotás, a metaforizálás érzelmileg telített líraiságával, olykor akár díszletszerűségével. „A köd az ablakon tapogatózott, mint egy eszelős vak ember.”³ „Úgy csüngött a köd a fákról, mint egy karóba húzott szörnyeteg; vastag, hegyes ágak meredeztek a tagjaiból.”⁴ Más helyen ez olvasható: „Az emberek olyan nesztelenül ebédeltek, mint egy kísértethajón. Sokszor már azt hittem, hogy makaróni helyett csak egy látomás lóg ki a szájukból.”⁵ A megjelenítés prózanyelve manírosan expresszív is lehet: „Jött az ős, s végre ráismertek. A halni nem tudó latin nyarak után ez már igazi ős volt, magyar ős; hosszú reggeli párafürdők, arany ködök. Lassú vetkőzés, a fák csendes bánata, ha sütött a nap, a lombok őrjöngő lázadása, ha a szélben megszimatozták a halált.”⁶ „Egy virágüzletben fehér orgona sikoltott a vörös rózsák és szegfűk lángja közt.”⁷ Ellensúlyaként tekinthető a talán túlságosan is kifinomult esztétizálásnak a franciás könnyedség angolos iróniával fűszerezve. A népkarakterológiák egy mondatba sűrítése idézhető ide. Milyenek az olaszok például? „»Lármázunk, tehát vagyunk« – ez lehetne az olasz nép, negyvennyolcmillió higanyember jelmondata.”⁸ Illetve: „Az olaszok olyan áhítattal vacsoráztak, amilyenel mások a világ értelmét keresik.”⁹ S az angolok? „Az angolokra nagy hatással vannak a kutyák, ezért szeretnek lépcsőkön üldögdélni, s a mozgást is eltanulják tőlük.” Továbbá: „Ötvenmillió ember él önkéntes száműzetésben a szigeten, egyenként egy puszta óceán közepén.”¹⁰ Lényegre törő jellemzésre képes pár eltalált szóval: „[...] bejött az igazgató, egy szikár, száraz öregúr, becsületrenddel a gomblyukában s korpával a gallérján.”¹¹

Alakítja úgy is előadását az író, hogy a kegyes, protokoll szabályokat követő retorika és a beszéd tárgya éles ellentétben áll egymással, ahogyan az a *Béke az országban* című dachauai látogatás emlékét feldolgozó prózában megvalósul: „...a korlátlan szabad akarat bölcséleti bizonyítására kedves vendégeink bármikor kérhetik tarkón lövésüket.”¹² Itt a szépítő nyelv tudatosan elfed és torzít. Ez már a groteszk területe! Sokkal játékosabb változata e stílusnak *Az angol posta-*

kocsi, az 1941-ben, a háború árnyékában írt utópia, mely groteszkbe hajló, igaz, meseien naiv válfajú paródia egyben. „Történi 1991. április elsején”, kap az olvasó támpontot a miheztartáshoz. A szép jövő világban művészi kérdések állnak az élet és a politika középpontjában, esztétikai probléma ad casus bellit, amit Magyarország, a világ közvetítő hatalma, a „mediator mundi”, elsimít. A magyar világnyelv, kultúránk mindenhol tiszteletet ébreszt. Célunk, hogy kovásza és őrzője legyünk egy „könyvolvasó, művészkedő és szemlélődő” Európának. Ám nem hiányozhat Cs. Szabó eszköztárából a malícia sem, ha viselt dolgainkat értékeli: „A kocsmáros egy magyar külügyminiszterhez hasonlított. Csak ő szebben beszélt az anyanyelvét, mint a néhai kegyelmes úr a magáét.”¹³ A félelmetes, a torz és a nevetséges elemek keveredésének talán legismertebb darabja az életműben a *Pótvizsga*. Egy felfordult világ a színtere a pseudo-kriminek. Egy római tanár-idegenvezető sorra teszi el láb alól az amerikai turistákat, akik nem ismerik Julius Caesar történetét. Privát bosszú ez azért, mert a pénz, az üzlet maga alá gyűrte a műveltséget, a tudást, az előkelő származás minőségeszményét. „A vagyon kötelez is valamire, s ők – tudniillik az áldozatok (P. E.) – nem feleltek meg a kötelességüknek. Kiselejtezték őket”¹⁴ – magyarázza tettét a kivesző műveltségeszmény elszánt védelmezője.

Mindenképpen figyelemre méltó sajátos vonása a szépírónak, hogy nyilvánvalóvá teszi a szövegek megalkotottságát. Precízen és választékosan fogalmaz, gondosan szerkeszt, gazdag retorikai eszköztárat vonultat fel – írásai hangsúlyozottan irodalmiak. *Közel s távol* című, az 1948 és 1981 között született elbeszéléseit – mindenekelőtt politikai okok miatt (1983-at írtunk akkor) – a teljesség igénye nélkül összegyűjtő magyarországi kötetben magyarázó, eligazító jegyzeteket fűz a műveihez. Ily módon is explicitté teszi: művészi szándékkal megformáltak a témái.

A *kép* című novella szinte allegorikusan szól a művészet Cs. Szabó által vallott lényegiségéről. Két fiatalember ügyes csellet „kiszabadít” egy festményt egy párizsi múzeumból. Azért cselekednek így, mert a képtárban „halott” a mű, a „szökötés” az életbe a feltámasztással konvergens tett. Nem is tartják meg a képet, útjára bocsátják. Ebben az opusban található két árulkodó mondat, amely fogódzót nyújt az író szövegformáló ambíciójának megértéséhez: „...a legtöbb ember nem tud pontosan figyelni és gondolkodni. Ezért nehéz a történetírás.”¹⁵ S olvassuk ehhez hozzá A *Hadnagy utca rejtelseiből*, a fiatalkor budai tájait, erdélyi emlékmozsájkait fantáziajátékban, látomásokban, álomi realitásban megjelenítő történetből az idetársítható passzust: „...az írás nem olyan gyönyör, mint az olvasás, ellenkezőleg, az olvasás gyönyörének nagy ára lehet az írás gyötrelmében.”¹⁶ Az írás valójában nehéz mesterségként kap rangot ekképpen. Műgond éppúgy szükségeltetik hozzá, mint az a teremtő erő, afféle trouvaille, amely a konvencionálissal, a megszokottal, a rutinnal szemben képes felszárkózni az előadott történet önmaga valóságára vonatkozásán túlra mutató művészi üzenetét. A szépírás, a művészi tehetségű írás nemcsak gondolatokat közöl, hanem érzéseket is közvetít. Egyszerre a szellem és a lélek gondja. A *Hal-*

fejű pásztorbot című, görög élményeket feldolgozó esszéjének gondolatával még tovább pontosítható alkotói felfogása: „Nehezen fér az emberek fejébe, hogy a vers nem *felvilágosításra* szolgál, mint a próza, hanem *megvilágosításra*. Igaz, némely írónak se fér a fejébe, hogy a próza meg nem játszhatik örökös bújócskát az értelemmel.”¹⁷ Az igekötők különbsége a megértés minőségi differenciáját is létrehozza. A próza megjelölés ebben az összefüggésben az esszére látszik vonatkozni. A művészet és az értekezés más-más jellegű produktív szándékára utal a megfogalmazás. A széppróza viszont képes magába fogadni az erudíciót éppúgy, mint a katartikus ráébredést. Sőt, ezen túlmenően még valamit: a nyelvi kifejezhetőség teljes uralhatatlanságának bizonyosságát. A *Vérző fantomok* című elbeszélés-gyűjtemény előszavában így fogalmaz: „Versnek, novellának, regénynek ritkán lehetünk korlátlan urai; ha azok vagyunk, a mű rendszerint csak kiagyalt, tételes értekezés irodalmi álruhában s idővel gyűjtőspáírnak való.”¹⁸

Megkockáztatható a kijelentés: egy olyan összetett eszme- és lelkivilágú alkotónak, mint amilyen Cs. Szabó László volt, az esztétikai hatás elérését akaró elbeszélés a testhez álló kifejezési módja.

Miről szólnak nagy általánosságban az elbeszélések?

Leginkább magáról az íróról. Az életrajzi vonatkozathatóság meghatározóan van jelen bennük. Prózája színterei: Kolozsvár, Budapest, Párizs, Velence, Firenze, Róma, London, itáliai tájak vagy más európai városok könnyen azonosíthatók az életrajzban. A gyerekkor meseivé vagy látomásossá bűvölt emlékétől a számkivetettség, az idegen földön lakás stáció, az egzisztenciális státusz hirtelen süllyedései, majd gyors emelkedése, az író és a civilizált kalandor fantáziájátékai, illetve realista élménybeszámolói mind ott sorakoznak bennük. Hol az egyes szám, első személyű megszólalás közvetlensége által, hol függő beszédbe távolítva – érdekes módon inkább abban az esetben, ha talán túlságosan is közeli, intim a téma. Az elbeszélő vagy az író személyes tulajdonságait, illetve tapasztalatait cselekvésében, megnyilatkozásaiban, élettörténetében hordozó főszereplő olykor tanár, deklasszálódott professzor, műélvező diák vagy utas, menekült, bujdosó, privát honfoglaló, kisiú, fiatalúr, hittérítő, emigráns forradalmár, kifinomult gyilkos... és így tovább. Sokféle tehát a világlátás alanyisága, az elbeszélői én: személyének azonossága, illetve beazonosíthatósága korunk posztesztétikai elméleteinek tükrében kérdésként merülhet fel.

A *Lélekvándorlás* című úti emlékében írja: „Már régóta nem magyarázgatom nemzetközi jogállásomat. A világ időnként rövid lejáratú marhalevelek birtokába iktat, s különböző nyelveken igazolja, hogy az emberiség földi megváltása közben, valamiféle műhiba folytán elvesztettem a hazámat. Apám meghalt, nem foghattam le a szemét, nem állhattam a sírjánál, de amikor irokéz papírjaimat hottentotta okmányokra cseréltem, az új nyelven már megtettem »néhai«-nak. Így szövögettem tovább, hatósági segédlettel, személyazonosságomat. S ezt a személyt, jogi személyemet a népek irgalmából vagy megszokásból különböző nemzetiségekkel szokták fölruházni bolyongás közben. [...] Elfogadok

minden nemzetiséget, egyik se rosszabb a másiknál, amíg európai, a haza meg úgyis az enyém, amíg emlékszem a *Szózatra*.”¹⁹

Az idézetek nem hagynak kétséget felőle, hogy a bizonytalanság merőben hivatalos, jogi, adminisztratív jellegű, s nem érinti az önszemléletet. Nincs szó itt semmiféle identitásválságról, a különböző szerepekben és műveltségi mintázatokban való feloldódásról. Itt sem, máshol sem. Az írásokban nem téma a személyesség mibenléte, vagy az elbeszélhetőség lehetetlenségének a gondja. Modern prózával van dolgunk, melyben elsődleges az individualitás, illetve az individualitás összetettségének ábrázolhatósága, a személyes élettapasztalat és a személyiség elválaszthatatlan részévé avatott tudásanyag az emberi létezés mibenlétéről s annak kifejezőjéről, a művészetről gondoltak közölhetősége.

A *garibaldista* című életrajzi eset parabolája mondja el a valóságosan megtörténtek és a legendák ambivalens viszonyát – avagy rávilágít a művészi megformálás önelvűségére. Az elbeszélő nagyapját garibaldistának tudja, s ez a legendárium részévé válik családi büszkeségének: „amikor megismertem nagyapám kardját, már baráti félistenek, titáni példaképek megszentelt körébe léptem” – írja Cs. Szabó. Dél-Olaszországban a dicső csata helyszínén járva szembesül az unoka a ténnyel: őse nem volt garibaldista, a császári csapatok tagjaként éppen ellene harcolt. A legenda azonban nem semmisül meg az igazság feltárulkozása után, hanem a tudatosság másik szintjére lép. „Megint hiszek garibaldista nagyapámban” – mondja az unoka. Egy helyi pap oldozta fel a tévedés szégyenét. Tanítása szerint: „...a legendákban hinni kell. Azokban van a lélek igazsága.” A nagypapa rehabilitása azért történhet meg, mert ugyan: „A sors rossz oldalra kényszerítette, ő azonban a jó oldalra érzett. Megesik néha egy egész nemzettel”²⁰ – vonja le a konklúziót az elbeszélő. Számára a „lélek igazsága” nem írja ugyan felül a megtörtént tény, viszont a felfogás és elfogadás másik tudati emeletén szorít helyet számára. A vágyakozás és a hit állítódik így szorosabb relációba. A hit vágyteljesülés. De több is annál! A *Titus beszél* című, Rembrandt – és érintőlegesen – életének tanulságait fejtegető novellában maga a festő mondja ki az elemzés e pontján hasznos szentenciát: fölösleges a hit a csodában, maga a hit a csoda. Az ízlés fókuszában azonban a hit nem függetleníthető a szépségtől. Hitvány minőségű nem, csak szép feszület szenvedhet értünk, lamentál *Az ördög* című mű tudatfolyamában az író – a kontárság neki egyenesen blaszfémia.

S ha már a hit fogalma került szóba: Cs. Szabó László prózájában kereszténysége, kálvinizmusa hasonló mértékben formálja heterogén világerzékelését, mint humanizmusa, illetve az antik mitológia és pogányság iránt érzett lelkesedése. Nincs szó tévedésről! Ezek a széttartó szemléleti elemek összeférnek a szövegeknek a realista mellett olykor démonikus, misztikus vagy akár szürrealisztikus dimenziójában. Az elbeszélő teremtette valóságban hathat az erdélyi származás vagy a sztoikus szemlélődés lelkisége is, lehet terepe a katolikus ikonográfia csodálatának vagy éppen a konfucionalista jó élet harmóniája követésének. A zsidó–keresztény örökség megfér az ókori hiedelmekkel vagy a nagy

létfilozófiák sok vektorú tanításaival. A megmutatott élet mind múltbeli fiktív elemekkel berendezett helyszíneken, mind a személyes élmények színterein tarka, sok komponensű. Alapjában véve mégis a dualitás formázza meg végső jellegét. Kettőség munkál a világban, a létezés alaprétegeiben, ekképpen az emberben, a személyiségben is. Minden halandó rejtély – olvasható *Az érme* című opusban. A rosszakarat legyőzéséről, a csalódással szemben a remény megőrzéséről szól a firenzei történet a létbizalom, az életöröm jegyében. Az írói gyerek-alteregő, a fiatalúr híres író és kalandor szeretne lenni – ahogyan arról *A Hadnagy utca rejtelvei* beszámol. Egy még a magyarországi léthez kötődő hosszabb prózában, *A kígyóban* a kötelességet és a szerelmet nevezi meg az embert próbára tevő két nagy kísértésnek. A hit és a szolgálat szembeül a *Titus beszélben* a szemlélődő örömelvűséggel úgy is, mint az öreg Rembrandt és Spinoza egybevetése.

Nagy szervező elv Cs. Szabó szépprózájában a haza és a hazátlanság oppozíciója. Az író életének történelmileg determinált sorseseménye az otthon elvesztése, majd többszörös újrateremtése. „Hatvan év előtt születtem Magyarországon, egy álmos, de civilizált iskolavárosban. Huszonötöt a hatvanból, az utolsó huszonötöt kint töltöttem idegen világban, és háromszor kezdtem új életet”²¹ – számol be önmagáról dióhéjban *A görög hajó* című elbeszélésben. Köztudomású: Erdély, Kolozsvár, Budapest, Párizs, Olaszország, majd London a vándorlás színterei. A kíváncsiság, a műélvezet, a személyes tapasztalás, az ismeretszerzés szándéka mellett, ezért is tér folytonosan vissza az utazás motívuma a cselekményekben. A saját akarat mellett ott van a kényszer is, az űzöttség, a kiszolgáltatottság. A francia író Stendal sorsával állítja párhuzamba a magáét Cs. Szabó *A híd* című művében. A fatalizmus szépségét dicséri az alcímben, vagyis az elrendeltséget, a szükséges bekövetkezést az élet alakulásában – amely prózájának ebben a metszetében jórészt tragikus érzéseket kelt benne. Ezt írja: „Két cél közt gurulva, országutakon mindig megpendülök, kifulladásig lemaradnak mögöttem ágylábnál, asztalon, szék hátán, könyvespolcon gubbasztó, fekete csuklyás házimadaraim: önkínzó gondolatok félrecsúszott életemről. Gyökértelen vagyok, *déraciné*, de ma már elhallgatom. Valamikor vonzóbban csengett a szó, s ártatlanul, főleg a húszas évek közepén, zárt körű kiváltságának tartotta hálókocsokban s óceánjárókon egy hanyagul elegáns, művelt és összetanult társaság. Azóta milliók könnyével s káromlásával maszatolta össze menekültelosztókban s -etetőkben a tébolyultan gyökérszagató történelem.”²² Az elszakítottság érzése tehát mást jelentett a fiatalember életében, mint a meglett férfiben. Míg korábban afféle gondolkodásbeli-magatartásbeli szecesszióként, kivonulásként lehet értékelni – figyelme: Cs. Szabó már 1937-ben, *Levelek a száműzetésből* címmel ad ki könyvet! –, addig később ez az állapot már messzemenően nem az elkülönülést játszó allűr vagy jelképesnek szánt szereppróbalgatás, ellenben kegyetlen egzisztenciális próba.

Szép megjelenítője a számkivetettségnek az *Irgalom*, a biográfiai eseményeket megörökítő elbeszélés. Szüzséje egy a szövegből vett kérdéssel összefoglalható:

„Hogyan találkozhatik egy ártatlan férfi az ártatlan feleségével a század derekán?” Az aknazáron át bujdosó férjéhez menekülő asszony, Anna a szerelmet és az élettársi hűséget választotta, míg párjának – meggyőződése szerint – nem volt választása. Dániel számára mindez végzetszerű; ahogyan elmondja: „Az ember nem úgy veszi el a hazáját, hogy leborul a határon, zokogva búcsúzik, s kendőbe kötöz egy marék földet. Én úgy vesztettem el, mint akinek egy fejlődés elsza-kítja a múltját.”²³ Milyen szimbolikus: Észak-Itália történelmi emlékekkel, épüle-tekkel, antik és középkori műalkotásokkal telített tájain, városaiban játszódik a történet, ahol mindent áthat a múlt – s éppen ettől, saját személyes múltjától szakítódik el az önkéntes bujdosást elszenvedő férfi. A haza emocionálisan át-ítatott valósága immár az időben eltávolodott, a fiatalság emlékéhez kapcsolódik, a „boldog időhöz”, miként meghatározza. Az újbóli otthoneremtéshez a félelem alóli feloldozásra, irgalomra van szüksége a párnak. Arra a bizodalomra, mely elhithető velük, hogy a rettentő világ egyben gyönyörű világ is.

„Létalakító, kaján Sorsról” tesz említést Cs. Szabó László *Az ördög* című kór-házi miliőt megidéző, azaz a fájdalom és kiszolgáltatottság tapasztalatának állapotát felelevenítő írásában, ahol egy arab beteg félreértésből bár, „ám felold-hatatlan, tiszta, őskori rémülettel” ördögnek nézi. S valami hasonló esik meg a *Torre Annunziata* című műben. Egy vonatúton az elbeszélő otrombán próbál segíteni egy zavartan viselkedő öregasszonynak, hogy úti céljához megérkezzen, aki „hálából” megátkozza. Az eset végkifejlete merőben indokolatlan, s nincs is megoldás rá. Mégsem az enigmatikusság érdemel figyelmet, hanem inkább az ok nélküli bűnösség lehetősége. Az egész egzisztenciális léthelyzetre, a ha-zavesztésre, az idegen földön való kényszeredett boldogulási kísérletre is vo-natkozatható mindez, persze. S számításba kell venni mint általános sorskép-letet is. A keresztényi életmagyarázat középponti tényezője, a bűnösség terhe. „Az ember büntudata, ravasz önvédelemmel, rendszerint olyan mulasztások, kínzások és megalázások miatt tör ki, amelyekről nem tehet. Igazi bűneinkre mindig van kibúvónk”²⁴ – magyarázza lidérces élményét az író. Lényének maga számára ismeretlen, mások szemében démonikusnak ható kisugárzása azonban amolyan humán kriptográfia az önmegértésre törő alanyiságnak. Olyan titkos üzenet, melynek megfejtése a mitologikus őstapasztalat kódjában tárulhat fel. Ám büntudatot nem kelt. Inkább misztikus sejtelmet ébreszt.

Az ősi ösztönök sejtelmét érzékeltetheti a női princípium, mely misztikus hatóerő, hozhat rontást vagy tisztaságot, képviselhet felsőbb elvet vagy démon-ikus hatalmat. Cs. Szabó László szépprózájának visszatérő, több írásában al-kalmazott szerkesztési módszere, hogy két – első megközelítésben a másikhöz nem kapcsolódó – párhuzamos esemény egy instrumentális pontban, metoni-mikus érintkezéssel áttűnik egymásba. Ilyen az *Ádám és Éva* című, témájában a végső szabadság vágyát felvető történet. A munka végeztével, a veterán korba lépő főszereplőben felébred a világgá menés mélyről feltörő ösztönzése. Az élet vége felé járva nincs mód immár a megalkuvásokra: „Ám a szabadság legyen tökéletesen az, teljes felszabadulás.” Mintája az örökké nyughatatlan Odüssze-

usz. „Kétféle nosztalgiával bolygat minket az idő, gondolta: az emberek fele érzékenykedve a múlton rágódik, másik fele harciasan a jövőben él, kevésnek van bölcs ereje az örökké tartó jelen pillanathoz: az örökkévalósághoz egymásra tapadó, törekeny percekből.”²⁵ A folytonos úton levés elvileg lezárhatatlan állapot, ideje a szüntelen történő jelen, a végtelenség dimenziója. Az írásban Európa kultúrájának az enciklopédikus igényre emlékeztető számbavétele mintha ezt a lassú és megállíthatatlan egymásra következést érzékeltetné. Az utazás során egy emlék helyszínén egy autó csodálatos felcserélődése által megjelenik Éva, a múlt szerelme. A nő vonzása újra erős, s Éva, aki lehet a romboló mitikus Lilith ivadéka, a férfi számára veszedelmet is magában hordoz. A régi szenvedély már nem éleszthető újra. Ádám a tiszta szabadságot és boldogságot keresi. Éva az élet értelmét tagadó sátáni kételyt visszhangozza: „Mi értelme van az egéssznek?” A racionalitást kereső férfi válasza a „kell, hogy legyen” imperatívusza. „Isten eszköze Éva is, ki tudja, milyen kifürkészhetetlen okból” – szövi tovább a keresztény logika fonálát. Az ördögít és az iránta való epekedést viszont mindig magunkban hordjuk, a magasabb értelem szándéka szerint. A nő persze elment, nem hozott megszabadulást, maradt a szenvedés – a maga szent értelmét követve. Másik belátás marad, hogy „forgóajtó a szabadság, üvegketrec, amelyből nincs kiugrás”.

A sorsszerűség felismerése az egyéni szabadság korlátozottságát jelenti, de mégsem a vak véletlen fátumát, nem a tehetetlen kiszolgáltatottság beismerését. „A sors jobban tudja nálam, mi a teendőm” – véli például Stendal a már említett novellában. A sors tudással bírása egy valamilyen eddig fel nem ismert rendeltetés beteljesítésére enged következtetni.

Ahhoz, hogy behatóbban láthatóvá váljon a Sors hatalma, meg kell vizsgálni, milyen alapvető különbség van a régi emberek és a modern ember életszemlélete között. A *kígyó* című elbeszélés olaszországi utazása, az antikvitással és a középkori létérzékeléssel való személyes érintkezés lehetősége nyújt háttérrel az idők felfogásbeli eltérésének kifejtéséhez. Az ókoriak még tudták, hogy csak az istenek szeszélyének élnek. A sors befolyásolhatatlannak tűnt fel számukra. A középkorhoz viszonyítva is óriási a távolság: „Ma már kárhozattól és megváltás nélkül élünk, a magunk szeszélyének, testi veszély és testi jólét szűk mérlegén, a halhatatlanság félelme és szerelme nélkül. Régen: „Az ember menekült az istenek szeszélye elől. Nem a haláltól félt, hanem a kárhozattól. [...] De kívánta is ezt a romlást, elepedt a kárhozattól.”²⁶ Most közönyössé vált az élet, „a perc rabjai lettünk”. Goethe példája, itáliai utazásának szellemi ráébredése mutatja meg az utat ebből a kifosztottságból: fel kell szabadítani az életörömöt, rá kell ébredni a teremtés csodájára. „Ha annyira szereted az ókort, szeresd összes ösztöneivel, ne csak keresztény félelmeiden át”²⁷ – hangzik el az önjellemző kijelentés egy párbeszédben. A címbeli kígyó ennek a kísértésnek, ennek az ősi tudásnak a jelképe. Alakjának kettős megítélése – a kereszténység számára a bűnbeesés, a Sátán eszköze, míg korábbi időkben háziállatként tartották – az időbeli világok egymástól való elfordulását példázza.

Újbóli társításuk írói módszere az átlényegítés. Rembrandt életének tanulmányozása alkalom egy jól ismert művészi fogás felmutatására: „képzelt modelleket teremtett magából magának, akik lelki rokonai voltak”.²⁸ Az alkotó képeivel egy szebb valóságba emeli át modelljeit. Titus, a fia így jellemzi apját: „Játékos felszín alatt valószínűleg komolyan vonzotta a kettős lét esélye: a sokunkban rejtőző s rendszerint kallódva elrekedő gazdagságot akarta külsőleg fel-felvillantani jelmezes képein, költött öltözetekben.”²⁹ Önbemutató leírásként is felfoghatjuk ezeket a sorokat Cs. Szabó Lászlótól. Elementárisan ható műveltségélménye a múltat már-már gigantikussá növeszti. A jelen metafizikailag kifosztott, üres a tisztelete, mellyel hagyománya gazdagságára tekint, mert elfelejtette annak lényegszemléletét. Szellemnélküli rekvizitumok múzeumává vált a régiség. Az eltávolított instrumentalitás közvetlen életté varázslása a művészet feladata, a tárgyhoz tapadó lélek az egymásra messzi távoból tekingető kettősséget meghaladó lényegi időtlenségben megeleveníthető. A feladat világos: a múltat jelenvalóvá kell tenni, a realitást irrealitással, a valóságosnak látszót a legendással, a mágikussal kell azonos nevezőre hozni. Egyik kulcsszó a fiatalság, a fogalom paradoxona! „Olyan nemzedékhez tartozom, talán az utolsóhoz, amely fiatalságában még Arkádiában élt, költőkkel”³⁰ – vetette papírra literátorunk egy nosztalgikus párizsi múltkeresésben (*Lélekvándorlás*), ahol diáktársa, később a 2. világháború hősi halottja, Hevesi András nyomában járt. S ekképpen folytatja: „A változatlanágban van az igazi fiatalság. [...] Minden fiatalabb nálam, ami túlél ebben a varázskörben, múltat idéző székemen.”³¹ „Csak a fiatalság számít”, s a lángész naiv hiedelme, szól ki a sírból Bandi az érzékenyülő barátnak. A fiatalságnak felmérhetetlen hatalma van: övé a jövő tágassága. A fiatalság ebben a fókuszálásban a létezés értelmi középpontja. Nem tűnő állapot, hanem a természetéhez híven változatlan transzcendens lényeg mindenkori történet jelenléte.

Cs. Szabó munkáinak azon darabjaiban, ahol a szürrealitást, a kétértelműség disszonanciáját, a feloldhatatlan logikai szövevényt lehet észrevenni, ott ragadható meg az ontológiai átlényegítés. A kettős lét legnagyobb kihívása az az eksztázis, melyben a szabadság esélye a végsőig vitt korlátlanágában villan fel. Ez nem kevesebbet jelent, mint szabadnak lenni, akár egy isten. *A görög hajó* című novella e sorsot felülíró hübrisznek a legfelkavaróbb irodalma. A közvetlen személyességgel megszólaló mesélő nyugalomba vonulása előtt görög útra indul. Egy szállodai tükör szolgál átjáróként a múltba, az ismerős realitásból a művelődésbeli emlékezetbe ágyazott fantázia dimenziójába, ahol – Tintoretto a modell – egy festeni már nem képes nagynevű mester szerető, gondoskodó és helyette dolgozó, „angyali” lányának átvágja a torkát, hogy megszabaduljon saját, immár tehernek érzett életformájától, öregségébe való beszorítottságából. A nyitó esemény valószínűtlenbe vált és megdőbbsent. Nincsenek magyarázó, kauzális összefüggések sem a résztörténetekben, sem azok kapcsolódásaiban. A befejezés a nyitó cselekmény előzmény nélküli meglepő folytatását hozza. A beszélő felszáll az előző nap még nem létező görög hajóra, ahol egy halandó-

ba rejtőzött antik isten – talán Dionüszosz?³² – a kapitány. A záró két mondat – „Két sötét madár evezett párhuzamosan a semmibe tűnő lagúna felé. Mentem, hogy teljesítem az istenek következő, ismeretlen parancsát”³³ –, érzékelteti, hogy végtelen mítoszi távolságokba tágul a történet. Az isteni szabadságba lépés áthágja az erkölcs határait, embertelenné tesz. A véres áldozat felfoghatatlan szörnyősége az értelmén túlra vezet, amely megváltást ígér.

Tudom, végső konklúzióknak ez túlságosan nyomasztó volna. Befejezéséknél hát folyamodjunk inkább az *Erősebb a halálnál* című kései novellához. Tragikusnak, krisztusi szenvedésűnek értékelni sorsát az írói alteregó, az Öreg Barát fiatal magyarországi hölgyismerősének: „[...] az én keresztfám a súly után dőlt, függő testem irányába, s maga alá temetett, úgy kellett tovább élnem”,³⁴ mondja. Ugyanakkor felidéződik a mediterrán életöröm is élete summájában. S az elmúlás elégikus képében a londoni szoba a tenger végtelenségébe tűnik át. A halál megszabadulást hoz magával. „...a végtelenség kitörölte életemből a történelmet”, „leszakadt rólam a világ”, hangzik el a létösszegző vallomás. A legutolsó igazság a mítoszoké, melyek fölülkerekednek az elmúláson. Hiszen a nő hazautazva tudja meg, hogy Öreg Barátja már korábban meghalt, minthogy meglátogatta. Ott lebeg hát az utolsó történet a megfoghatatlanban, a végső értelem örök titkában.

JEGYZETEK

- 1 Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern, 1982, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 258.
- 2 Idézi Sárközi Mátyás. In Csé. Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2014.
- 3 Cs. Szabó László: Délutáni előadás. In *Közel s távol*. Összegyűjtött elbeszélések, 1948–1981. Budapest, 1983, Magvető Kiadó, 106.
- 4 *Délutáni előadás*. I. m., 107.
- 5 Cs. Szabó László: A kolostor előtt. In *A kígyó*. 1941, Franklin Társulat Kiadása, 81.
- 6 Cs. Szabó László: Hajótöröttek. In *Közel s távol*. I. m., 176.
- 7 Cs. Szabó László: *A kígyó*. I. m., 22.
- 8 Cs. Szabó László: Az érme. In *Közel s távol*. I. m., 163.
- 9 *A kígyó*. I. m., 22.
- 10 *Hajótöröttek*. i. m., 172.
- 11 Cs. Szabó László: A kép. In *Közel s távol*. I. m., 125.
- 12 Cs. Szabó László: Béke az országban. In *Közel s távol*. I. m., 334.
- 13 Cs. Szabó László: Lélekvándorlás. In *Közel s távol*. I. m., 180.
- 14 Cs. Szabó László: Pótvizsga. In *Közel s távol*. I. m., 256.
- 15 *A kép*. I. m., 133.
- 16 Cs. Szabó László: A Hadnagy utca rejtelméi. In *Közel s távol*. I. m., 309.
- 17 Cs. Szabó László: Irgalom. In *Közel s távol*. I. m., 14.
- 18 Cs. Szabó László: *Vérző fantomok*. München, 1979, Újváry „Griff” Verlag, 7.
- 19 *Lélekvándorlás*. I. m., 182.
- 20 Cs. Szabó László: A garibaldista. In *Közel s távol*. I. m., 143.
- 21 Cs. Szabó László: A görög hajó. In *Közel s távol*. I. m., 339.
- 22 Cs. Szabó László: A híd. In *Közel s távol*. I. m., 564–565.
- 23 *Irgalom*. I. m., 29.
- 24 Cs. Szabó László: Torre Annunziata. In *Közel s távol*. I. m., 272.

- 25 Cs. Szabó László: Ádám és Éva. In *Közel s távol*. I. m., 422.
26 *A kígyó*. I. m., 26.
27 *A kígyó*. I. m., 52.
28 Cs. Szabó László: Titus beszél. In *Közel s távol*. I. m., 471.
29 *Titus beszél*. I. m., 472.
30 *Lélekvándorlás*. I. m., 184.
31 *Lélekvándorlás*. I. m., 186.
32 András Sándor így fejtí meg a kapitány személyét. In Cs. Szabó László *fikciós prózájáról*.
www.forrasfolyoirat.hu/0511/andras.html
33 *A görög hajó*. I. m., 366.
34 Cs. Szabó László: Erősebb a halálnál. In *Közel s távol*. I. m., 578.

Rajcsók Attila: Bölcsh (hegesztett acél), 92x59x45 cm, 2012. Fotó: Borsos Mihály)